

A MŰVÉSZETI ÉSZLELÉS SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE¹

DOI 10.35402/kek.2023.4.17

[...]

Bourdieu abból indult ki, hogy „valamily műalkotás észlelése minden esetben tudatos vagy tudattalan desifrázó műveletet feltételez” (Bourdieu, 1978). Tökéletesen „közvetlen és adekvát” megértés pedig csak akkor jöhet létre, „ha az alkotó által a művében mozgósított kultúra azonos azzal a kultúrával, illetve pontosabban művészeti kompetenciával, amelyet a néző mozgósít a mű desifrázásakor” (Bourdieu, 1978.). Ha a néző nincs birtokában a megfelelő rejtjeleknek, bekövetkezik a félreértés. Nem veszi észre, hogy „kódolt – és pedig egy másik kód szerint kódolt – közleményekkel van dolga... és a mindennapi észlelésben megszokott tárgyak desifrázására használt kódot” alkalmazza. Bourdieu szerint ezzel magyarázható, hogy a megfelelő kompetenciával nem rendelkező befogadóban erős az ábrázolás realizmusa iránti igény.

A legkevésbé művelt néző csak a Panofsky által jellemzett első befogadási szintig tud eljutni, ami „megcsonkított esztétikai élmény”-t eredményez. A kulturális vakság tehát a „dekódolás”-hoz szükséges eszközök hiányának az eredménye.

A művészeti kompetencia pedig nem más, mint azoknak a művészeti felosztási elveknek az előzetes ismerete, amelyek segítségével a műalkotást a művészeti univerzumban el lehet helyezni. Kifinomultságának fokát az jelzi, ha a befogadó több egymás utáni felosztást is el tud végezni ezen a rendszeren belül. A kompetenciát az egyén családi neveltetésének és társadalmi helyzetének köszönheti, és a referenciacsoport diffúzió nyomása tartja fenn, támogatja és erősíti.

A művészeti kódok rendszere történelmileg és társadalmilag kialakult rendszer, amit az iskola lenne hivatott átadni a társadalom tagjainak. De „az iskolai oktatás a dolog tendenciáját tekintve annak kedvez, hogy az egyének a már öntudatlanul elsajátított gondolkodási, észlelési vagy kifejezési modelleket tudatosítsák” (Bourdieu, 1978), vagyis a művészeti oktatás feltételezi, hogy olyan egyénnel van dolga, akik „már előzőleg megszerzett szakértelemmel és jelentős tapasztalati tőkével rendelkeznek... amely természetesen egyenlőtlenül oszlik el a különböző társadalmi közegek között” (Bourdieu, 1978).

A polgárság a művészeti kompetencia és a nevelés közötti összefüggést zárójelbe téve próbálja legitimálni kiváltóságát.

Minket Bourdieu-nek ez az elmélete nem abból a szempontból érdekel, hogy hogyan támasztja alá általános elméletét a társadalmi rétegek, és az egyenlőtlenségek újratermelődéséről, hanem abból a szempontból, amit a befogadásról, és közvetetten az ízlésről is mond.

A vizsgálatok alapján megállapította, hogy esztétikai befogadásra való képesség elsajátításában az oktatásnak és a családnak, a családi tradíciónak, továbbá a társadalmi-kulturális mező felől érkező hatásoknak van döntő szerepe. A műalkotás által közölt információ annál érthetőbb volt a befogadónak, minél közvetlenebbül találkozott azokkal az explicit és implicit elvárásaival, amelyeket neveltetése és társadalmi helyzete alakított ki benne (Bourdieu, 1978). Ennek megfelelően, szoros és fordított korrelációt tapasztalt az iskolai végzettség és a realista képek választása között: minél alacsonyabb az iskolai végzettsége valakinek, annál inkább igényli a képi realizmust.

Arra is felfigyeltek, hogy a gyakori múzeumlátogatás rendszerint más kulturális tevékenységek gyakorlásával is együtt járt (hangverseny-, színházlátogatás).

A társadalomkutató, látva a hosszú távú tervezés lehetőségét, kíváncsian válogat különféle surveyk adataiban, és úgy véli, szabadjára engedheti végre a fantáziáját. De elég a rendszerezés, a válogatás első órája, alapfogalmak újra értelmezése ahhoz, hogy a kezdeti végtelen tér-idő ismét korlátozottá váljék.

A dilemma összetett: egyszerre a kívánatos jövőt kellene megrajzolni mai tudásunkkal, prognózisaink alapján, de figyelemmel kell lennünk a lehetséges nehézségekre, buktatókra, tévedésekre. Különösen differenciált látásmódot követel az életmód változása, s benne a szabadidő átalakulásának leírásakor. Érdemes tehát a valóságról (magunkról, s a bennünket körbevevő, motiváló társadalmi közegről), annak szerkezeti és tartalmi jegyeiről szólni, utalva az átalakulás okozati összefüggéseire, várható megjelenésformáira és hatásaira.

Ha lehántjuk néhány közkeletű fogalomról a megtévesztően sematikus magyarázatot, a szlogenszerűséget, közelebb jutunk tárgyunkhoz: a jövő felvázolásához az életmód, az életvitel, a kultúra változása szempontjából.

Elemzésünk alapja (kiindulása és egyben végcélja is) az a cselekvő individuum, akit nem elveszett,

eszköztelen, tájékozódni képtelen személynek tekintünk, hanem épp ellenkezőleg, úgy véljük, olyan kiaknázatlan és nagyszámú képességek, készségek birtokosa, aki – megfelelő felkészítéssel, gyakorlattal – alakítója lehet saját és közössége életének rövid és hosszabb távon egyaránt.

Megelőlegezve a pozitív kifejeletet, ahol az autonóm személyiség szabad választása alapján élvezti legjobb tudása gyümölcsét (azaz, az összhang létrejön, a siker és az alkotási folyamat öröme hatja át a cselekvőt), létrejön a flow állapota (Csíkszentmihályi, 1998.), az elégedettség érzete – e folyamat kezdetére érdemes kitekintnünk.

A szabadidő társadalom működőképességének feltétele (amely egyben a demokratikus létforma elidegeníthetetlen része is) az egyéni kreativitás fejlesztése és számbavétele. Csak utalásszerűen emlékeztetek arra a jelentős fordulatra, amelyet a pszichológia egyes iskolalapítói az „én”, az „ego” működésének feltárásától az alkotói mozzanat, és alkotási folyamat jelentőségének felismeréséig megtettek addig a paradigmaváltásig, ahol már az egyén és a társadalom összefüggésében kellett gondolkodni, s elkerülhetlenné vált az identitás, a kreativitás és az önmegvalósítás együttes vizsgálata. Kezdetben az „én” szerepének kiteljesedését, mint a szabadság megvalósulását értelmezték, így a kreativitás csupán része volt az individuum önmegvalósításának, a motivációk és a szükségletek inspirálója, nem pedig maga az „én helyreállítása” (Kohut, 1977.) amiből már az következik, hogy az egyén hat a szűkebb és a tágabb környezetére, s annál erőteljesebben, mennél sokoldalúbb személyes alkotóképességeinek tárháza.

A hazai kreativitáskutatás egyik úttörője, Vitányi Iván (1972, 1973, 1995) is abból indul ki, hogy a mindennapi ember magatartását, tevékenységét figyelve két lényegi mozgató rugó mindig jelen van: a generativitás és a kreativitás. Mellőzve a hosszas történeti visszatekintést, e fogalmakat úgy tekintjük, mint az emberek elidegeníthetetlen sajátját (generativitás), illetve ha bárki bármit tesz, az kreativitás és kultúra” (Sir Roy Shaw, 1980).

Vitányi összefoglalásában: „A kreativitás nem egyetlen tulajdonság (ami vagy van, vagy nincs), nem is csak valamilyen tulajdonságok összessége, hanem az egész emberi tevékenység, emberi lét egyik alapvető, lényegi és ontológiai aspektusa, minden ember elidegeníthetetlen, „nembeli” tulajdonsága. A sajátos emberi kreativitás tesz bennünket emberré. Ilyen értelemben a kreativitás fogalma egyaránt tárgya a filozófiai antropológiának, a szociológiának, a szociálpszichológiának és a pszichológiának.” (Vitányi, 2003) Ezt a fel fogást ötvözzük a kritikai gondolkodással, amely segít

bennünket az elemzésben, az értékelésben, a következtetések levonásában, ugyanakkor lehetőséget kínál az interpretációra és annak eldöntésére, mit fogadjunk el és mit cselekedjünk.

Ha a megnövekedett szabadidő társadalmi méretté válik, beteljesül összefonódása a kreativitással, az individualizációval, a professzionalizálódással, más oldalról valóságos értelmet nyer az egész életen át tartó tanulás, az élet minőségének folyamatos javítása, az egészséges élet esélyeinek tudatos növelése, az életkor meghosszabbodása stb.

Az élményről a különböző tudományterületek képviselői eltérően vélekednek, döntően a befogadói magatartással társítják. Az egyes művészi irányzatok mintájára a mindennapokban akkor beszélünk élményről, ha annak különlegessége lenyűgöz bennünket, és további felfedezésekre ösztönöz. Kíváncsivá, érdeklődővé tesz bennünket az újdonság, az érdekesség megismerése. Az élmény cselekvéssé alakul bennünk, gazdagítja kreativitásunkat, fantáziákat, igyekszünk megformálni, kifejezést adni a tudatos és az ösztönös tapasztalásainknak. Az élmény egyszerre megismerés és értékelés, válasz a külvilág és belső motívumaink által keletkezett cselekvéseinkre, alkotásainkra. Ebből adódóan az élmények sokasága magatartásunk, önmeghatározásunk része az érzések és tapasztalatok ötvöze, kritika és önkritika, ugyanakkor cselekvéseink motorja is.

Ha az életmód, életvezetés szempontjából értelmezzük az élmény fogalmát, benne felfedezzük szabadságunk érvényesülésének útját-módját, amely megkülönböztet bennünket másoktól, egyedivé teszi megoldási módjainkat, ítéleteinket, döntéseinket, egész cselekvésünk rendszerét. Bennünk az értékek viszonylagosak, formálhatóak, s épp az élmények hatására az öröme és bánatok, a sikerek és a kudarcok átmenetiek, pillanatnyiak.

Amikor alkalmazkodunk a külvilághoz, elfogadjuk, hogy az élet objektív törvények szerint alakul, belső logikája mindenütt azonos, ami az egészhez képest egy változat, önmagában egész, ezért a személyes életünknek saját filozófiája van, amely belesimul az egyetemes tendenciákba. Az ideálok átértékelődtek, a valóság elidegenedett az embertől, az emberi tudástól, s hiábavalónak bizonyul minden morális szándék az egyeztetésre, az ellentmondás feloldására. Az eszmék, az illúziók védelmére, s egyben a személyiség integritásának megőrzésére újabb és újabb eszközöket keres az ember, s ezt a 21. században a globalizáció, a digitalizáció, a szabadidő ipar és társadalom kiépülése és működése eredményesen támogatja. Az anyagiasság, a hasznosság mellett újból előtérbe kerül az egyéni

éreldek, a boldogulás, az eredményesség, a sikeresség fogalma, elérhetőségének vágya. Ebben a felfokozott önmegvalósítási, egzisztenciális „tülekedésben” jó eséllyel indulnak azok, akik a szabadidő társadalom megvalósításának útját a foglalkozások és szerkezetük, az időfelhasználás átalakulásában, valamint a jó közérzet általános életvezetési elvének érvényesülésében látják.

A cselekvő ember képességeit három területen képességgé fejleszti a jó teljesítmény érdekében, azaz a célokat, az emberi és az intellektuális szinteket mozgósítja a sikerért. Ezek a kompetenciák (a tervezéstől, rugalmasságtól a konfliktuskezelésig, empátiáig, az elemzőképességig, kreatív gondolkodásig) nagyon hangsúlyosak a változófolyamatokban: az életminőség javításának elidegeníthetetlen részei. Az életmód- és szabadidő kutatásokban – részben a kor divatjához igazodva – különös hangsúlyt kapnak olyan területek, mint a táplálkozás, az amatőr/szabadidő sport helyzete, szerepe és a rekreáció új formája, a wellness.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a cselekvő ember hétköznapi beszédében (az ún. ’kis narratívák’-ban), szokásaiban, generativitásában többnyire olyan eredményt (’alkotást’) hoz létre, amelyben döntően cselekvési kompetenciáira támaszkodik (kezdeményzőképesség, odafigyelés, önfegyelem, rugalmasság). Az így létrejött objektiváció folklorisztikus, amit a tömegkultúra és tömegipar tovább erősít, sematizál. Ennek felelnek meg azok a divat (minta) követő ’kis’ mozgalmak, mint pl. a világméretűvé terebélyesedett fogyókúra, fitness-őrület a jóléti országokban. Ha az egyén a generatív képességei mellé a kreatívakat is mozgósítja (empátia, önbizalom, elemzőképesség, komplexitás), átléphet a mennyiségi fokozatból a minőségibe, létrejöhet az alkotás. Esetünkben az egészség, tudatos táplálkozás, sport és kikapcsolódás értelmet nyer: az élelmiszerek tudatos kiválasztása, mennyiségének fiziológiás szükséglet szerinti bevitele, az önfegyelem, a rendszeresség, a rugalmasság stb. megalapozzák más területek, így a szabadidőben végzett sportolás és az aktív pihenés igényét és lehetőségét.

Időháztartásunk kialakításában pozitív szerepe van a szabadon felhasználható időnek, amely jelentősen hozzájárul személyiségünk sokoldalú fejlődéséhez, teljesítményeink sikerességéhez. A leisure és a flow állapota akkor teljesedik ki, amikor tudatosan válogatunk a felkínált lehetőségekben, mindig összekapcsoljuk a fejlesztő és az örömszerző funkciót és a kritikai gondolkodásunk segít a tevékenységek közötti arányok kialakításában.

A paradigmaváltás akkor valósul meg az életmódban, amikor megváltozik a cselekvő ember tevékenységének iránya, tárgya, és az így létrehozott

objektiváció sokkal inkább tükrözi alkotója szándékát, tudását, mint korábban Gondolkodásunk egyszerre narratív/szóbeli és kép/vizuális. A folyamatos átjárás a gondolkodási formák között a kultúra minden szintjén megtalálható.

Még egy momentumra hívnám föl a figyelmet. A szabadidő használata, a fogyasztás minősége összefügg az egyén munkakultúrájával a fogalom legtágabb értelmében. Azok, akik már kikerültek a munka világából, vagy akiknek esélye sincs, hogy bekerüljenek, nemcsak a társadalmi időfelhasználásban nem szereznek tapasztalatot, hanem esetlegessé válik a fogyasztásuk; és szabadidejük, bár korlátlan, mégis az egyik legsúlyosabb korlátja az életüknek.

A hazai viszonyok megértéséhez Vitányi Iván gondolataihoz, a magyar kulturális élet elmúlt 60 évének egyik legjobb ismerőjéhez fordulva közelebb jutunk az összefüggések feltárásához. Vitányi 1968-ban – az első nemzetközi időmérleg felvétel (1964) hatására – elvégezte a magyar lakosság szabadidő-felhasználásának megismerését a tevékenységek rendszerén, társaságán keresztül, és máig érvényes kijelentést tett: az egyén cselekedeteinek időbelisége, gyakorisága, társas vagy individuális jellege alapján a kor befogadói magatartásáról, a kultúráközvetítő intézmények állapotáról, végső soron a kulturális politikáról minden fontosat megtudhatunk. Részben reprezentatív felvételek (1964, 1972, 1978, 1996, 2003) adatai alapján, részben a kulturszociológiai gondolkodás fejlődését követően bemutatta és elemezte a magyar kultúra intézményrendszerét (élő, szakosodott, autonóm), amelyek egymásra épültek, szereplői különböző minőségű (első-, másod-, harmadfokú) közösségek tagjai, s végső soron az aktuális kultúrpolitikának egyszerre alkotói és befogadói.

Azonban – utólag látom – nem volt szemünk az adatok összefüggésének meglátására, nem volt fülünk a szavak értelmezésére: „Sokszor igyekeztünk bizonyítani, hogy az ország fejlődésének kritikus problémája nem a részben külső okok folytán bekövetkezett válság, hanem a szervetlensége és egyenetlensége. Azt is tárgyaltuk, hogy ennek kiigazításához, a szervesség megteremtéséhez, a „második társadalmisulás” következetes végig viteléhez a megkésett országokban nem elégséges a spontán fejlődés, de – bár szükséges feltétel – nem elégséges az állam gazdasági beavatkozása, sőt okos beavatkozása sem”. (Vitányi, 1983.)

Azóta is csillapítatlan a vita a kultúra jellegéről (népi, nemzeti, magyar, kozmopolita), az identifikációról, amelynek végső kicsengése visszavezet annak beismeréséhez, hogy a szervetlen fejlődés súlyos következményeit szenvedjük ma is. [...]